

המרכז הבינתחומי הרצלייה

בית הספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה

התרככות בקרב ההנהגה הפלסטינית:

מזכויות להט"ב לפתרון מדיני

העבודה הוגשה במסגרת הסמינר : השקפות תרבותיות ביישוב סכסוכים

מרצה: פרופ' אלעאי אלון

מגיש: בר בן-ארי

2013

תוכן עניינים

3.....	תקציר
4.....	הקדמה
5-7.....	פרק א'
5.....	מונחים והגדרות
5-6.....	תהליך השלום: קווים להסדר ממדריד ועד אנאפוליס
6-7.....	הרשות הפלסטינית: מאפיינים, שינויים ופיצול גיאוגרפי
8-15.....	פרק ב'
8.....	הומוסקסואליות בשטחי הרשות הפלסטינית - נקודת מבט חוקית
8-10.....	שנים ראשונות: רדיפה גלויה על-ידי הרשויות
10-12.....	מגמה של התרככות? רדיפה פחותה, צמיחת חברה אזרחית
12-13.....	זהות פלסטינית מול זהות להט"בית: התנגשות הציוויליזציות
13-15.....	זכות השיבה הפלסטינית: הטאבו נשבר
16.....	סיכום ומסקנות
17-18.....	רשימת מקורות

תקציר

מחקר זה מציג מגמה של שינוי בשתי סוגיות הקשורות להתנהגות הרשות הפלסטינית: התרככות ורדיפה פחותה כלפי פלסטינים תושבי השטחים המקיימים אורח חיים הומוסקסואלי; והתגמשות של ההנהגה הפלסטינית כלפי הדרישה לשיבת פליטים במסגרת המשא ומתן להסדר קבע. בתוך כך, דן המחקר בשאלה האם השינוי בנושא הומוסקסואליות מייצג ליברליזציה של הרשות הפלסטינית והתקרבות לערכי המערב.

מתוך החיבור בין שתי הסוגיות, אשר מייצגות שתיהן טאבו שנמצא בתהליך שבירה הדרגתי בקרב ההנהגה הפלסטינית, מנסה המחקר להקיש על היכולת להגיע להסכם שלום בין ישראל לפלסטינים על בסיס ההתקרבות בין הצדדים: הצד הפלסטיני, חלק מהחברה הערבית ומתרבות האיסלם, אל מול הצד הישראלי, וארצות הברית כמתווכת - שתי מדינות בעלות אופי מערבי. האם השינויים הללו מסמנים את בנייתו של גשר בין התרבויות? המחקר דן בשאלה מורכבת זו ובוחן אותה בשלבים.

הקדמה

האם ניתן לזהות זיקה בין התרככות של הרשות הפלסטינית כלפי קיום אורח חיים הומוסקסואלי בשטחה לבין גישת הפלסטינים לתהליך השלום? זוהי השאלה העומדת בבסיס עבודת המחקר, שתנסה לזהות קשר בין תהליך ליברליזציה שעובר שלטון הרשות הפלסטינית ביחסו למיעוט ההומוסקסואלי שבשטחו, לבין התרככות הצד הפלסטיני גם במשא ומתן על הסדר קבע עם ישראל והתקרבות אל עמדותיה. **שאלת המחקר** הינה: כיצד התרככות בגישת הפלסטינים לזכויות להט"ב מהווה מדד ליכולת להגיע לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני?

הנחת יסוד ראשונה במחקר היא כי אכן חלה מגמה של התרככות ביחס מוסדות הרשות הפלסטינית כלפי הומוסקסואלים - "התרככות" במובן של רדיפה פחותה מצד זרועות השלטון הרשמיות, ולא עיגון זכויות שונות של הקהילה הגאה בחוק כמו שמייחסים לדמוקרטיה ליברליות (מלחמה שיטתית באפליה, נישואים גאים, אימוץ וכדומה). המחקר מנסה להצביע על מגמה של העלמת עין כלפי הסוגיה, שבמסגרתה נראים פחות מקרים של תחקור, אלימות ושליטת זכויות מתושבים על בסיס דיווחים על קיום יחסי מין עם בני אותו מין; הנחה שנייה היא כי ניתן להצביע על מגמת הטמעה איטית של ערכים מעולם הליברליזם; ולבסוף, ההנחה היא כי חלה התקרבות בעמדות הנהגת הרשות הפלסטינית לאלה של ההנהגה הישראלית בסוגיות המשא ומתן המדיני. המחקר נוגע בשיחות השלום בין הצדדים ומבקש להראות כיצד סוגיות שנחשבו "טאבו" הלכו ונשברו, ושחומות שנחשבו בעבר לוותרים שהפלסטינים לא יכולים לעמוד בהם הלכו והתמוססו.

המחקר מנסה לבנות ולבסס טיעון בעל שלושה חלקים: ראשית, קיימת התרככות ביחס הרשויות הפלסטיניות כלפי הומוסקסואלים ו"תופעת" ההומוסקסואליות; שנית, קיימת התקרבות בין עמדות הצדדים במשא ומתן המדיני; ולבסוף, ישנו קשר בין הדברים. באמצעות סקירת ספרות ועיתונות רלוונטית, מנסה המחקר להוכיח שהיחס ללהט"בים, המייצג במקורות רבים בספרות את הטמעת ערכי הליברליזם וההומניזם - שמירה על זכויות אדם, וכן את ערכי המערב - מייצג גם במקרה זה התרחקות מסוימת מערכי האיסלם המסורתיים והתקרבות לערכים ליברליים ומערביים.

חשוב להבהיר שבכל הקשור ל"פלסטינים" כיישות שלטונית המייצגת את העם הפלסטיני, העבודה תתייחס להנהגה הפלסטינית בגדה, הרשות הפלסטינית, שהיא גם הגורם שמולו מנהלת ישראל מגעים מדיניים להסדר קבע (ולא מול החמאס). המחקר אינו בודק את יחס החברה הפלסטינית ללהט"ב, שבתוכה עשויים להיות הבדלים, אולם היא מיוצגת - גם בתהליך השלום - על-ידי הרשות הפלסטינית, ולכן, כדי לנסות ולהציע מסקנה, מתמקד המחקר בהתנהגות הרשות.

פרק א'

מונחים והגדרות

להט"ב, ראשי-תיבות שיחזרו תכופות לאורך המחקר, מהווים קיצור מקובל בספרות לכינויה של קשת הקבוצות בקהילה הגאה: לסביות, הומואים, טרנסג'נדרים וביסקסואלים, כאשר בחלק מהמקורות הוא מופיע כלהטבק"א וכולל גם את אוכלוסיות הקוויירים והא-מיניים. המושג **"קווייר"**, מלבד השימוש בו ככינוי גנאי הומופובי, עומד במרכז המונח "תיאוריה קוויירית" - שהשימוש הראשון בו נעשה כנראה ב-1990, והוא נועד לייצר מרחק מביטויים כמו "הומו-לסבי", והתבוננות ביקורתית המאפשרת לפרוץ את המושגים הקיימים. המונח "קווייר" מתואר כ"קטגוריית זהות אנטי זהותית" ומערער על תפישות הטבעיות והנורמליות שבקשר בין מין, מגדר ומיניות. מה שמאפיין זהות קוויירית הוא בעיקרו ערעור על הסדר הזה (גרוס וזיו, 2003, עמ' 22).

בעיית הפליטים הפלסטיניים, נושא שיקבל התייחסות במחקר בהקשר של תביעת השיבה הפלסטינית, נוצרה עם קום המדינה ומלחמת העצמאות, שלאחריה העריך האו"ם את מספרם בכ-750-700 אלף בני אדם (סופר ושלו, 2004, עמ' 9). בני מוריס (2004) מחלק את נטישת הערבים משטחי הארץ בין 1947 ל-1950 ל"ארבעה שלבים וחצי", כאשר הסיבות להסתלקותם היו התקפות אלימות והחשש מפניהן, ואולם, כמה אלפי פליטים הורשו לחזור בשנים הסמוכות לסיום מלחמת העצמאות במסגרת תוכנית איחוד משפחות. בתחילת שנות ה-2000 הוערך מספר הפליטים הפלסטיניים וצאצאיהם, התובעים זכות שיבה לישראל, בין 3 ל-5 מיליון בני אדם (רביד, 2001, עמ' 3)¹.

מושג אחר שיוזכר במחקר הוא **ליברליזם**, אשר מזוהה עם הרצון במערכת חוקים שתבטיח מימוש חירויות שונות של הפרט - הרכוש, הביטוי והמחשבה - כמו גם עם גילויי סובלנות כלפי דעות ואמונות של האחר. הליברליזם איננו מושג אחיד ולו הגדרות רבות מתחומים שונים, והגדרה כללית זו המשקפת את ההתייחסות לתואר "ליברל" באספקטים חברתיים מערביים, היא שתעמוד בבסיס השימוש במושג לאורך המחקר. מבחינה היסטורית, ראשיתו ב-1810 בהתארגנות של גורמים בהשפעת המפכה הצרפתית, אשר כינו את עצמם Liberales ודרשו את כינונה של חוקה (גרזון, 2002, עמ' 7).

תהליך השלום: קווים להסדר ממדריד ועד אנאפוליס

קורות תהליך השלום בין אש"ף, נציג הצד הפלסטיני, לישראל, מתחילים למעשה בוועידת מדריד ב-1991, התכנסות בינלאומית שהעקרונות המנחים בה היו "שטחים תמורת שלום"

¹ גורמים ישראלים טוענים לנתון הנמוך יותר בטווח ופלסטיניים לגבוה יותר, ואילו לפי נתוני האו"ם מדובר ב-3.5 מיליון בני אדם - ר' רביד, "עיקרי הדברים".

אך לא הובילה להסכם. לאחריה, יצאו לדרך הסכמי אוסלו. במסגרת חתימת אש"ף וישראל על הצהרת העקרונות ועל הסכם אוסלו א', נקבעה תקופת ביניים של חמש שנים שבמהלכן יקיימו הצדדים משא ומתן על הסדר קבע שבמרכזו סוגיות הליבה: התנחלויות, פליטים, ירושלים, גבולות ומים. לאחר מכן נחתמו הסכמי עזה ויריחו והסכם אוסלו ב', שהביא לאוטונומיה פלסטינית חלקית בשטחי הגדה המערבית ועזה A, B, C, H1 ו-H2 על-פי מחוזות שבהן התחלקה השליטה בין ישראל לרשות הפלסטינית שהוקמה (אסחאק, 2006, עמ' 582-583). ב-1998, שנים ספורות לאחר החתימה על הסכמי אוסלו והתחלפות הממשלה בישראל, חתמו ישראל והפלסטינים על מזכר המכונה "הסכם וואי", במסגרתו התחייבה ישראל להעביר 13% מהגדה המערבית לשליטת הרשות הפלסטינית וזו, מצדה, התחייבה בין השאר להילחם בטרור ולהימנע מלהכריז על מדינה פלסטינית עצמאית עם ההגעה לסוף תקופת הביניים שנקבעה בהסכם אוסלו (רבינוביץ', 2012, עמ' 77).

בוועידת קמפ דייוויד שהתכנסה בשנת 2000 לאחר בחירתו של אהוד ברק לראשות הממשלה הוצעה לפלסטינים הקמת מדינה פלסטינית שתשתרע על 92% משטח הגדה המערבית ורצועת עזה ותהיה מפורזת מצבא, ריבונות פלסטינית בחלקה של העיר העתיקה ואי-מימוש "זכות השיבה" הפלסטינית בישראל. בעוד ישראל תפשה את הצעתה כנדיבה, הפלסטינים ראו בה הצעה לא הוגנת והמאמצים לגשר על הפערים בין הצדדים נכשלו בתום 13 ימי הפסגה (אריאלי, 2013, עמ' 154-155).

בוועידת אנאפוליס שנפתחה ב-2007 במרילנד ניסו הצדדים פעם נוספת להגיע להסדר קבע, כאשר הפעם ניווט את המהלך מהצד הישראלי ראש הממשלה דאז אהוד אולמרט. על-פי מאמרו ב"ניו יורק טיימס" מספטמבר 2011, הציע אולמרט לפלסטינים חלוקה טריטוריאלית על בסיס קווי '67 עם חילופי שטחים, קליטה של הפליטים הפלסטינים במדינה הפלסטינית כאשר ישראל תקלוט מעטים מהם על בסיס הומניטרי וחלוקת ירושלים לפי עיקרון הפיכת השכונות הערביות בעיר לבירת פלסטין, בעוד את "האגן הקדוש" ינהלו ארצות הברית, סעודיה, ישראל, פלסטין וירדן. שיחות השלום נקטעו עם יציאת צה"ל למבצע "עופרת יצוקה" ברצועת עזה, אולם בהודעה מאוחרת של אולמרט הצהיר כי "הייתי במרחק נגיעה מהסכם שלום" (אריאלי, 2013, עמ' 171).

הרשות הפלסטינית: מאפיינים, שינויים ופיצול גיאוגרפי

מפלגת הפת"ח השולטת ברשות הפלסטינית והגוף הדומיננטי באש"ף התאפיינה עוד מראשיתה בגישה לא-דתית - אך לא אנטי-דתית² - והלאומיות הפלסטינית שבה דגלו פת"ח

² עם זאת, אף לא יהיה מדויק לכנותה תנועה "חילונית", תואר שנעדר מכתבי פת"ח ואש"ף; לצד זאת, במסמכי האמנה הפלסטינית מ-1964 ומ-1968 הנחשבים לכתבים המכוננים של אש"ף לא מצוין כל אזכור לאיסלם - ר' שטיינברג, עמ' 204 ו-207.

ואש"ף לעיצוב הזהות הפלסטינית הקיבוצית כלאום התבססה בעיקרה על זהות טריטוריאלית. הפת"ח הבליטה צביון של פלורליזם דתי שנועד להכיל זרמים שונים בציבור הפלסטיני, אך נקטה גישה חיובית כלפי דת האיסלם כל זמן שהיא כפופה לחזון הלאומיות הפלסטינית (שטיינברג, 2008, עמ' 201-207). במצב זה, שבו לא מיוחסות לשלטון נטיות איסלמיסטיות מובהקות, תעלה אולי ציפייה לגילוי פתיחות מצדו כלפי מיעוטים מהקשת הלהט"בית בציבור הפלסטיני, אלא שבמציאות התגלתה תמונה אחרת, של רדיפות הומופוביות שיטתיות, שישתקפו היטב בהמשך המחקר.

בשנים שלאחר הקמת הרשות הפלסטינית חל פיצול שלטוני בתחומי סמכותה. ב-2005 יצאה ישראל מרצועת עזה וצפון השומרון ופינתה את יישובי גוש קטיף במהלך שכונה "תוכנית ההתנתקות". לאחר מותו של יאסר ערפאת ב-2004 נבחר אבו מאזן לרשת את מקומו כיו"ר אש"ף, אך תנועת החמאס ניצחה את מפלגת הפת"ח בראשותו בבחירות לפרלמנט הפלסטיני כשנתיים לאחר מכן והקימה ממשלה. ב-2007 פוצלה רצועת עזה משליטת הרשות הפלסטינית בגדה בעקבות ההשתלטות הצבאית של חמאס, ומאז מתנהלים הפלסטינים בשטחים כשתי ישויות נפרדות: עזה מצויה בשליטת חמאס, והשטחים הפלסטיניים בגדה המערבית נותרו תחת שליטת הפת"ח (אריאלי, 2013, עמ' 164, 166).

אשר ליחסם של העולם הערבי והאיסלם לנושא ההומוסקסואליות, על-פי דו"ח³ משנת 2013 של ארגון ILGA, העוקב אחר זכויות להט"ב ומקדם שינוי חברתי בתחום זה, רק במספר מועט של מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, הכוללות את ירדן ובחריין, הומוסקסואליות אינה מוגדרת כעבירה פלילית, בעוד במדינות כמו סודאן, תימן וערב הסעודית נקבע בגינה עונש מוות. לפי וויטאקר (Whitaker, 2006), המתבסס על דו"ח קודם של הארגון, כל המדינות שבהן קיים עדיין עונש מוות בגין עבירות של קיום יחסים בין בני אותו מין תלו את הצידוקים לכך בחוקי האיסלם. אלא שהנושא מורכב יותר: הקוראן לא אסר על יחסי מין בין גברים ועל קיום מעשי סדום ואלה לא נכללו ברשימת ה"חודוד", סדרת ההגבלות המצויה בספר הקדוש למוסלמים, והאיסורים על פעולות אלה המלווים בענישה בטיעון של הפרת חוקי האיסלם הם מאוחרים יותר ומבוססים על תוספות ופרשנויות אנושיות (Whitaker, 2006, עמ' 124, 129).

³ לקריאת הדו"ח: http://old.ilga.org/Statehomophobia/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2013.pdf

פרק ב'

הומוסקסואליות בשטחי הרשות הפלסטינית - נקודת מבט חוקית

קשה לפספס את תיאורה של ישראל במקורות רבים בספרות כ"מקלט" מזרח תיכוני בנוגע ליחסה ללהט"בים (Ritchie, 2011, עמ' 84), אלא שככל הנוגע למעמד החוקי גרידא, יחסו של החוק בשטחי הרשות הפלסטינית מתקדם מאוד אף הוא ביחס למדינות השכנות במזרח התיכון. ההבדל העיקרי הוא שבשונה מישראל, שבה נעשו שינויים ותיקונים ביחס החוק המקומי לאוכלוסיית הלהט"ב על-ידי שלוש הרשויות השלטוניות, החל מהתיקון לחוק העונשין ב-1988 אשר ביטל את האיסור הפלילי על קיום משכב זכר, שכונה משכב "שלא כדרך הטבע" (גרוס, 2013, עמ' 105, 108), התשתית החוקית המתקדמת יחסית בגדה המערבית במונחים מזרח-תיכוניים היא כזו שהתקבלה בירושלה ולא שונתה אקטיבית על-ידי מערכת החוק ברשות הפלסטינית. בשטחי הגדה שבשליטת הרשות הפלסטינית חל חוק העונשין הירדני, שבמסגרתו בוטל ב-1951 האיסור על ביצוע "מעשי סדום" וכן נקבע גיל ההסכמה ליחסי מין בין קטינים על גיל 16 ללא התייחסות למגדר (Ritchie, 2011, עמ' 114).

לזמנה נחשבה מערכת חוק זו למתקדמת יותר ביחסה לבני אותו מין בהשוואה לחוקים הפליליים על "מעשי סדום" כמו אלה שבוטלו בארצות הברית ב-2003 ובישראל ב-1988. בעזה⁴ תחת שלטון החמאס המצב החוקי שונה לגמרי, והחוק המקומי המתבסס עדיין על זה שנקבע בזמן המנדט הבריטי שולל יחסי מין בין גברים (Franke, 2012, עמ' 17-18).

שנים ראשונות: רדיפה גלויה על-ידי הרשויות

אלא שמערכת חוק לחוד ופרקטיקה לחוד. עדויות שהצטברו בכלי התקשורת, בעיקר עד התקופה שאחרי האינתיפאדה השנייה, הראו נטייה ברורה ומכוונת של מנהיגות ומוסדות הרשות הפלסטינית לרדוף להט"בים בשל נטייתם המינית. בכך המחישו הדיווחים עד כמה היה הנושא טאבו מוחלט בקרב השלטון הפלסטיני, שביקש להדוף את ה"תופעה" ומירר את חיי התושבים שהתגלו כבעלי נטיות הומוסקסואליות.

כך, למשל, בכתבה שפורסמה ב-2002 בשבועון האמריקאי The New Republic ואשר מצוטטת במקורות רבים העוסקים בחיי ההומוסקסואלים בשטחים, דווח שבשל העובדה

⁴ על-פי דו"ח של ארגון ההומואים והלסביות הבינלאומי (ILGA) ממאי 2013, סעיף 152(2) לחוק העונשין המנדטורי שחל בעזה קובע עונש מקסימלי של עשר שנות מאסר על יחסי מין בין גברים, בעוד יחסי מין בין נשים הוא חוקי. לקריאת הדו"ח:

http://old.ilga.org/Statehomophobia/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2013.pdf

שהעולם לא כפה על הרשות הפלסטינית לנהוג ביחס סובלני כלפי הומוסקסואלים, מאות⁵ הומואים פלסטינים הסתננו בשנים הסמוכות לפרסום לשטחי ישראל, מרביתם משטחי הגדה המערבית. הכתבה מספקת מספר עדויות לרדיפה: מרואיין בשם סאמיר מספר על חברו ההומוסקסואל שהיה חבר במשטרה הפלסטינית, ונעצר כשחזר לשכם בטענה שהוא משתף פעולה עם ישראל. משום שהדבר אירע בתקופת הרמדאן, הוא הוכרח לצום במשך חודש שלם, הורעב ומת; סיפור הרדיפה וההתעללות של תאיסיר, תושב עזה (אז תחת שלטון הרשות הפלסטינית), מתואר בכתבה בהרחבה: הוא נעצר על-ידי המשטרה לאחר ששכב עם סוכן סמוי והוכרח לשמש אף הוא באותו תפקיד - לפתות גברים הומוסקסואלים ולהסגירם - כדי להימנע מכליאה. כאשר סירב ספג התעללות, וגם כשנמלט לטול כרם בגדה המערבית נעצר וסבל מהתעללות הרשויות - בין השאר התעללו בו מינית במהלך החקירה והתגרו בו על היותו הומוסקסואל. בהמשך ברח לכפר ערבי בישראל והתגורר בו באופן לא חוקי. אם היו תופסים אותו ומגרשים אותו לעזה, לדבריו, המשטרה הייתה הורגת אותו, אלא אם אביו היה תופס אותו קודם; מובא סיפורו של סלאח משכם, שהעביר חודשים בכלא וחוקריו התעללו בו גופנית; וכן סיפורם של בני זוג, אמריקאי ופלסטיני, שהתגוררו בכפר בגדה המערבית עד שהונח מתחת לדלתם מכתב מבית המשפט המוסלמי, שהציג את 'חמש דרכי המיתה להומוסקסואלים' לפי האיסלם. באותו יום ברחו לישראל (Halevi, 2002).

רדיפת ההומוסקסואלים בשטחי הרשות הפלסטינית קיבלה גושפנקא בינלאומית בדו"ח⁶ שפרסמה מחלקת המדינה האמריקאית אשר עסק בנושא זכויות אדם בישראל ובשטחים הכבושים ב-2003:

בשטחים הפלסטיניים מספר פלסטינים טענו כי קציני מערכות הביטחון מטעם הרשות הפלסטינית עינו אותם בשל נטייתם המינית. הומוסקסואלים נרדפו הן על-ידי הציבור והן על-ידי קציני מערכות הביטחון של הרשות הפלסטינית. הומוסקסואלים היו נתונים להטרדה והתעללות פיזית, וחלקם נעצרו (U.S. Department of State, 2004).

רדיפת רשויות החוק הפלסטיניות את ההומוסקסואלים בשטחים זכתה למעקב ולאזכורים רבים נוספים בעיתונות⁷. בנוסף, בעתירה⁸ שהגישה האגודה לזכויות האזרח בישראל ב-

⁵ על-פי הערכות המבוססות על עדויות שונות ומפי גורמים שהיו מעורים במתן סיוע למבקשי מקלט פלסטיניים, עד 2006 נע מספר ההומואים הפלסטינים שמצאו מקלט בישראל על 300 עד 600 תושבים (Whitaker, 2006, עמ' 41)

⁶ לקריאת הדו"ח המלא: <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2003/27929.htm>

⁷ ר', למשל, כתבה שפורסמה ב-2003 בפורטל הגייז הישראלי GoGay, "להימלט או למות":

<http://gogay.co.il/item.php?id=1522>; "Palestinian gays flee to Israel", כתבה מ-2002 מאתר ה-BBC:

http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3211772.stm; "Death threat' to Palestinian gays", ידיעה

נוספת מאתר ה-BBC מ-2003: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2826963.stm; "אהבה בלי אשורת

שהייה", כתבה של יוסף אלגזי מ-2002 ב"הארץ": <http://www.haaretz.co.il/misc/1.805635>

⁸ לקריאת העתירה שהוגשה נגד שר הפנים, במאמץ לתת מעמד קבע לצעיר פלסטיני הנרדף בשל נטייתו

המינית: <http://www.acri.org.il/pdf/petitions/hit1965.pdf>

2004 לבית המשפט לעניינים מנהליים בתל-אביב, תואר מקרהו של צעיר פלסטיני תושב השטחים:

כבר בהיותו בן 17 נעצר העותר מספר פעמים ע"י שוטרי הרשות בגין נטייתו המינית. במסגרת מעצרים אלו נלקח לתחנת המשטרה במקום מגוריו, נחקר על נטייתו המינית ועל קשריו עם ישראל ונדרש להלשין על חבריו ההומוסקסואלים. [...] באחת הפעמים בהן נעצר הוכה העותר קשות על ידי השוטרים. בעקבות אירוע זה חש העותר כי חייו, בריאותו וכבודו בסכנה והחליט להימלט לישראל (1965/04 פלוני, עמ' 3)

מגמה של התרככות? רדיפה פחותה, צמיחת חברה אזרחית

אלא שממעקבים מאוחרים יותר עולה תמונה של שינוי מגמה: מעדויות שנאספו בדו"ח⁹ מ-2008 שנכתב על-ידי חוקרים מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת ת"א, ניכרת התערבות פחותה של הרשויות בחיי הקהילה המקומית, ורדיפה מצומצמת יותר על רקע נטייה מינית, אולם אלה התחלפו, ככל הנראה, ברדיפה על-ידי גורמים פרטיים וגופים לא-שלטוניים, שינוי המיוחס לתפוחות הפוליטיות בקרב ההנהגה הפלסטינית:

ניכר כי גברים ההומוסקסואלים שהתגוררו בשטחי הרשות הפלסטינית בסוף שנות ה-90 לקראת האינתיפאדה השנייה חוו מעצרים ועינויים על-ידי משטרת הרשות הפלסטינית לעתים קרובות. הומואים פלסטינים שראינו ואשר עזבו את שטחי הרשות הפלסטינית בתקופה מאוחרת יותר, במיוחד מ-2003 ואילך, דיווחו על התערבות פחותה של המשטרה הפלסטינית ברדיפתם. עם זאת, הם דיווחו על התגברות של איומים אחרים, פחות רשמיים, כמו חטיפות, אלימות ואיומים על-ידי מיליציות עצמאיות או יחידים שהציגו את עצמם כחברי רשויות הביטחון הפלסטיניות אך את זהותם האמיתית קשה לאמת. יותר משהיא מבטאת שינוי כלשהו במדיניות הרשמית, מגמה זו נראית ככזו שמגיעה יחד עם התמוטטות הרשות הפלסטינית לאורך חמש השנים האחרונות (Kagan & Ben-Dor, 2008, עמ' 13)

החוקרים ממשיכים ומתארים את התמונה החדשה:

עדויות מן השנים האחרונות אינן מצביעות על אותה רמה של אלימות ועינויים מצד הזרועות הרשמיות של הרשות הפלסטינית. לעתים קרובות, המרואיינים שסבלו מהתקיפות המאוחרות יותר לא היו בטוחים אם מי שאיימו עליהם או תקפו אותם היו למעשה חברי כוחות הביטחון של הרשות הפלסטינית או רק הציגו עצמם ככאלה (Kagan & Ben-Dor, 2008, עמ' 16)

תמונה זו מקבלת חיזוק בעתירת האגודה לזכויות האזרח, בה נכתב כי "אין פלא [...] שאף שחלפו כשבע שנים מאז נמלט לישראל, ממשיך העותר להיות מבוקש ברשות הפלסטינית.

⁹ לקריאת הדו"ח המלא: http://www.law.tau.ac.il/Heb/_Uploads/dbsAttachedFiles/Nowhere.pdf

[...] בתחילה היו אלו שוטרי הרשות שתרזו אחריו, והיום, עם החלשות מנגנוני השלטון המרכזי, מדובר ככל הנראה בכנופיות תנזים" (1965/04 פלוני, עמ' 4-5).

ברבות מהעדויות הנוגעות למעצרים של הומוסקסואלים על-ידי משטרת הרשות הפלסטינית, מיוחסת עילת המעצר לחשד של הרשויות הפלסטיניות בשיתוף פעולה עם ישראל וריגול למענה¹⁰. כלומר, מעבר לרדיפה על רקע שמרנות דתית והומופוביה ישירה ומובהקת, שורה על הסוגיה עננה של בעייתיות בטחונית. האם מדובר בעילת שווא לצורך מעצר, כאשר הרקע האמיתי הוא רדיפה מינית? יש שסבורים שכן¹¹, ואולם, ישנן גם עדויות על הומואים פלסטינים אשר עובדים בשירות המודיעין הישראלי תמורת כסף או מחיה בתחומי ישראל (Whitaker, 2006, עמ' 41). כך, עם הוספת המימד הבטחוני, יחס הרשויות בשטחים ללהט"בים הוא סוגיה מורכבת שניתן למצוא לה יותר מעילה אחת מובהקת, אולם מחקר זה מפנה רק לעדויות שמהן השתמעה רדיפה ברורה על רקע נטייה מינית.

בזמן בו הרשות הפלסטינית משקיעה פחות מאמצים בשליחת זרועותיה הרשמיות לחקור ולרדוף להט"בים, צומחים ארגוני חברה אזרחית העוסקים בשיפור חייה של הקהילה הגאה המקומית. את היווצרותם של ארגוני חברה אזרחית מסוג זה ניתן אולי לראות כהמשך של הקמת ארגונים פמיניסטיים, אשר נראו ברשות הפלסטינית עוד קודם (Abdo, 1999). שני ארגונים גאים בולטים הם אלקוואס (Al-Qaws) ואסוואת (Aswat)¹². בעוד הארגון השני, שהוקם ב-2003 ומיועד ללסביות פלסטיניות, פועל בחיפה (Ritchie, 2011) אך נמצא בקשר עם אוכלוסיות מישראל והשטחים, אלקוואס שהוקם ב-2007 ממוקם במזרח ירושלים ופעיליו נמצאים בגדה המערבית ובישראל, וכשמו, הוא מיועד לקשת של אוכלוסיית הלהט"ב (Hochberg et al., 2010).

גם לעובדה שחברי הקהילה הגאה הפלסטינית מצליחים לקיים אורח חיים הומוסקסואלי באופן חלקי יש משמעות שיכולה להקרין, אולי, על שיפור ביחסן של רשויות החוק הפלסטיניות לנושא. חנין מייקי, מייסדת ומנהלת אלקוואס, מספרת למשל כיצד פתחה במסורת חודשית של מסיבות קוויריות לפלסטינים בירושלים, אליהן הגיעו, לדבריה, משתתפים מרמאללה, בית לחם, חיפה ונצרת, וקבוצה מהגדה המערבית ערכה בהן מופעי דראג (Ritchie, 2011, עמ' 174-175). קרבתה של הגדה לתחום הריבונות של ישראל והיכולת לקיים את האירועים בה, במקום בו לא צפויות למשתתפים סכנות מיידיות במהלכם, בוודאי סייעה, אך העובדה שלהט"בים תושבי הגדה אינם חוששים להיחשף ככאלה, למשל

¹⁰ כך עולה, למשל, מהמקרה של סאמיר (Halevi, 2002); מעתירת האגודה לזכויות האזרח (1965/04 פלוני); ומעדויותיהם של A, C, G ואחרים (Kagan & Ben-Dor, 2008).

¹¹ רומזת לכך האגודה לזכויות האזרח בעתירתה: "האשמתם בשיתוף פעולה מהווה כר נוח לרשויות להטיל עליהם עונשים כבדים, עינויים, ואף משמשת לעיתים כעילה להוצאתם להורג" (1965/04 פלוני, עמ' 4).

¹² משמעות השם Al-Qaws הוא "קשת בענן", בעוד Aswat פירושו "קולות" (Hochberg et al., 2010).

באמצעות מעקב אחרי משתתפי המסיבות, יכולה להצביע לבדה על התקדמות ושיפור באורח החיים של הומוסקסואלים תושבי הגדה ולסמן רדיפה פחותה של הרשויות הפלסטיניות, ומעבר הדרגתי מהתייחסות ל"תופעת ההומוסקסואליות" כאל טאבו מוחלט - לאורח חיים שהשלטונות יכולים לאפשר אותו בשטחן. עדות נוספת לכך שלהט"בים תושבי הגדה מצניעים פחות את נטיותיהם המיניות ואורח חייהם ההומוסקסואלי מצויה בפרסום של אלקוואס מה-12 בספטמבר 2013. הארגון פרסם בדף הפייסבוק שלו תמונה המציגה ציור גראפיטי על מבנה כלשהו ברמאללה, לפי הכיתוב המצורף, כאשר לצד ציורן של דמויות חד-מיניים מתנשקות רוסס הטקסט בערבית: "קווירים עברו פה"¹³.

זהות פלסטינית מול זהות להט"בית: התנגשות הציוויליזציות

למרות מה שיכול להצביע על העלמת עין מצד הרשויות כלפי "תופעת" ההומוסקסואליות בשטחה, או הנחה לנושא, כאמור קודם, בעקבות שינויים פוליטיים והיעדר משאבים כבעבר, בשנים האחרונות אירעו מקרים שהמחישו את יחסה הרשמי של ההנהגה הפלסטינית לנושא מכיוון אחר: כמה ימים בלבד לאחר השתלטות חמאס על רצועת עזה, הפיצו גורמים רשמיים בתנועה סרטונים שבהם נראים כביכול חברי פת"ח מקיימים "משכב זכר, ראייה לשחיתות המוסרית של פת"ח", ואילו זו האחרונה טענה בתגובה כי גורם רשמי בכיר בחמאס גורש ממחנה פליטים לאחר שנתפס מקיים יחסי מין עם קולגה ממין זכר (Ritchie, 2011), עמ' 121-122).

את אותו רצף אירועים מנתח ריצ'י כשיקוף של ניגודים בין זהויות - הזהות ההומוסקסואלית או הקווירית, לבין זו הפלסטינית. "הומוסקסואליות בשיח האיסלמי היא בהחלט תופעה מערבית/ישראלית שאין בה תוכן משמעותי מלבד [...] מטאפורה ל'חוסר מוסריות' שאינה מתיישבת עם הפלסטיניות (Palestinianness), ולעתים אף מהווה איום כלפיה" (Ritchie, 2011, עמ' 121).

ואכן, בספרות העוסקת בנושא התפתחות זכויות הלהט"ב בשטחים בולט הדיון בקונפליקט הזהות של להט"בים פלסטינים - קונפליקט זהות שלא מאפשר להם להיות שני הדברים בו-זמנית: גם פלסטינים שנאבקים על זהות לאומית פלסטינית ונגד הכיבוש הישראלי, וגם להט"בים החיים בשלמות עם זהותם המינית. את נושא זכויות אדם והקהילה הגאה בפרט נוטה החברה הערבית לייחס לערכים ליברליים המצויים ב"מערב". בהקשר זה, קובע וויטאקר, למשל, כי "הומוסקסואליות היא היבט אחד של 'שונות' מערבית שניתן לנצל בקלות כדי להלהיט רגש פופולרי" (Whitaker, 2006, עמ' 80). במהלך ראיון, אומרת סאמירה, ממיסדות ארגון אסוואת: "רוב הפלסטינים תופשים הומוסקסואליות כמחלה שהגיעה

¹³ ר' בקישור מתוך דף הפייסבוק של הארגון:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=586346811422039>

מהמערב" (Hochberg et al., 2010, עמ' 600). עוד לפי ריצ'י, "סובלנות כלפי הומוסקסואליות הפכה למעין כלי מדידה חזק במיוחד של התקדמות ומודרניות, כאשר להט"בים [מהווים] מדדים מרכזיים לעמדותיהם של אנשים כלפי ההיררכיה של ציוויליזציות המוגדרת במונחים של ליברליזם מערבי" (Ritchie, 2011, עמ' 38). ריצ'י אף מצטט ממאמר התגובה של רונלד אינגלהרט ופיפה נוריס לספרו המפורסם של סמואל הנטינגטון "התנגשות הציוויליזציות", ששמו "ההתנגשות האמיתית של הציוויליזציות":

הנטינגטון צדק באופן חלקי בלבד. קו השבר התרבותי המחלק בין המערב והעולם המוסלמי אינו נוגע לדמוקרטיה אלא למין. [...] האופן שבו החברה תופשת הומוסקסואליות מהווה מבחן לקמוס טוב למחויבותה לשוויון. [...] הערכים המפרידים בין שתי התרבויות נוגעים הרבה יותר לארוס מאשר לדמוס" (Inglehart & Norris, 2003).

במובן הזה, קל להבין מדוע להט"בים פלסטיניים נחשדים מיד בזיקה למערב ולישראל, ומוטל עליהם מעין קלון של "מערביות", אשר בא בסתירה, כביכול, לזהותם הפלסטינית. מכאן נוצר היקש חדש: אם הרשות הפלסטינית אכן נוקטת בגישה "מכילה" ו"מקלה" יותר כלפי הומוסקסואליות בשטחה, אשר נתפשת כתופעה של המערב הליברלי, האמנם יש בכך התקרבות של הרשות הפלסטינית לערכי המערב והליברליזם?

זכות השיבה הפלסטינית: הטאבו נשבר

תחום אחר בו חלה התקרבות בין הנהגת הרשות הפלסטינית כלפי ישראל, שלה נזקים לייחוס ערכים מעולם הדמוקרטיה הליברלית והמערב¹⁴, הוא בתהליך השלום. לצורך בחינת ההתקרבות בין הצדדים, תיבחן מבין סוגיות הליבה של המשא ומתן סוגיית הפליטים, ובאופן ספציפי, "זכות השיבה" - הדרישה הפלסטינית לקליטתם של פליטים פלסטינים בשטחי מדינת ישראל, המהווה, אולי, את סלע המחלוקת העיקרי בין הצדדים. לכן, יבחן המחקר את הסוגיה סביב הנושא של שיבת פליטים הנמצא בליבת המחלוקת והסירוב הפלסטיני, ולא בהקשר של פתרונות חלופיים כמו קליטה במדינות שלישיות, הכרה דקלרטיבית בסבל הפליטים ופיצוי כספי.

את ההתפתחות בגישתם של הפלסטינים לסוגיית הפליטים יש לבחון מנקודת זמן רחוקה, משום שהדיון בה החל הרבה לפני המשא ומתן בין ישראל לנציגות הפלסטינית בשנות ה-90. במהלך ועידת בלזאן שנפתחה באפריל 1949, שנה בלבד לאחר הקמת מדינת ישראל, הודיעה ישראל על הסכמתה לקלוט 100 אלף פליטים לתחומה, ואת הודעתה זו מסרה לאמריקאים. אלא שהנציגים הערבים בוועידה סירבו להצעה הישראלית ודרשו את קליטתם

¹⁴ ריצ'י דן בכך וטוען כי הציונים שהקימו את ישראל הניחו את התשתית לדמוקרטיה מערבית, וכן בתפישת ישראל כמקלט של סובלנות ליברלית (Ritchie, 2011, עמ' 18, 84)

של כל הפליטים הפלסטינים בתחומי ישראל. באופן לא רשמי, דרשו הנציגים הערבים מישראל לקלוט 340 אלף פליטים, כאשר 410 אלף אחרים ייקלטו על-ידי מדינות ערב. האמריקאים קבעו כי ישראל לא סיפקה פתרון הולם לשאלת הפליטים הפלסטינים. עוד קודם לכן, במאוס 1949, הונחה התוכנית לסיפוח רצועת עזה על-ידי ישראל, כולל קליטת פליטים, עבור מסירת שטח למצרים, אך זו דחתה את התוכנית¹⁵ (אריאלי, 2013, עמ' 452-453, 464).

במהלך ועידת קמפ דייוויד בשנת 2000, הפעם הראשונה שבה נדונה הסוגיה במסגרת משא ומתן להסדר קבע, הפערים בין הצדדים סביב סוגיית קליטת הפליטים נותרו גבוהים מאוד: ישראל הציעה לקלוט לשטחיה כמה אלפי פליטים בסך-הכל, בחלוקה של כמה מאות בשנה לאורך תקופה של עשר שנים, ואילו הנציגות הפלסטינית דבקה בהחלטה 194¹⁶ של האו"ם, ודרשה להבטיח זכות שיבה לכל פלסטיני שירצה בכך (הורוביץ, 2001). יאסר ערפאת, יו"ר הרשות הפלסטינית באותה עת ומי שייצג את הצד הפלסטיני בשיחות, השיב בשלילה הן להצעת ברק בקמפ-דייוויד והן להצעת הפשרה של קלינטון שהגיעה לאחר מכן. דניס רוס, שהופקד על תיאום תהליך השלום מטעם האמריקאים, הציג את רשמיו מהאירועים לאחר פרישתו והתחלפות הנשיאים בארצות הברית:

היה על ערפאת לוותר על אחת מאמונות היסוד של תנועתו על זכות השיבה לישראל. לא זכות השיבה למדינתו שלו, אלא זכות השיבה לישראל. [...] לאורך תהליך אוסלו הוא הדגיש את מחויבותו לפתרון של שתי מדינות. הרעיון של פתרון של שתי מדינות וזכות השיבה [...] לישראל, סותרים זה את זה. אינני חושב שניתן לשחזר את הנסיבות הללו בקלות (רבינוביץ', 2012, עמ' 148-149)

ה"קפיצה" המשמעותית בנושא הפליטים חלה, על פי דיווחים שונים, במהלך ועידת אנאפוליס - ההתכנסות האחרונה שבה דנו הצדדים, הישראלי והפלסטיני, בסוגיות הליבה לשם השגת הסדר קבע. מבחינת המספרים הרשמיים ששחררו הצדדים נראה שהפערים נותרו גבוהים: ישראל הציעה לקלוט אלף פליטים בשנה במשך חמש שנים, ואילו הפלסטינים הציעו קליטה של 15 אלף פליטים בשנה במשך עשר שנים בישראל. קרי: הפער המספרי עמד על 5,000 פליטים לפי הצעת ישראל לעומת 150 אלף פליטים לפי הצעת הרשות הפלסטינית (פישמן ולביא, 2010, עמ' 166).

אולם, יותר מהמספרים ה"רשמיים" שדלפו מהשיחות, ניתן לבחון את ההתקרבות בין הצדדים לאור הציטוטים המאחרים של ראש ממשלת ישראל בתקופת ועידת אנאפוליס,

¹⁵ בפגישתם בטאבה ב-2001, הדגיש הנציג הפלסטיני נביל שעת' בפני נציג ישראל בשיחות יוסי ביילין את חשיבות ומרכזיות בעיית הפליטים לפתרון הסכסוך, והאחרון, בתגובה, הזכיר לו את סירוב הפלסטינים להצעה הישראלית בוועידת לוזאן (אריאלי, 2013, עמ' 459)

¹⁶ החלטת עצרת האו"ם אשר ממנה החלה התביעה הפלסטינית לזכות השיבה; זו קבעה כי על ישראל לאפשר את שובם של הפליטים המעוניינים בכך לתחומה (אריאלי, 2013, עמ' 30, 112)

אהוד אולמרט, ונשיא הרשות הפלסטינית אבו מאזן. בנאומו מכנס יוזמת ז'נבה ב-2010, הצהיר אולמרט כי במהלך השיחות היה נכון לקלוט פחות מ-20 אלף פליטים בעוד האמריקאים הסכימו להעניק אזרחות אמריקאית ל-100 אלף פליטים שייקלטו בתחומי ארצות הברית (פישמן ולביא, 2010, עמ' 166). בנוסף, לפי מקור אחר, הפער בין הצדדים היה קטן יותר: בעוד הרשות הפלסטינית דרשה קליטה של עד 100 אלף פליטים בעשר שנים, ישראל הציעה לקלוט עד 25 אלף פליטים בחמש שנים. ראוי להוסיף את אמירתו של אבו מאזן מ-2008, המבטלת, בשונה מבעבר, דרישה פלסטינית למימוש זכות שיבה מלאה: "יהיה זה בלתי הגיוני לבקש מישראל לקלוט חמישה מיליון פליטים או אפילו מיליון פליטים" (אריאלי, 2013, עמ' 463-464). כך, מסכם אריאלי בספרו:

בוועידת אנאפוליס [...] ישראל ואש"ף צמצמו מאוד את הפער ביניהם בכל הקשור לפתרון בעיית הפליטים, אם כי לא הצליחו 'לסגור עסקה' ולסכם את הסדר הקבע ביניהם. זו הייתה אחת הסיבות לדבריו של [...] אולמרט, במאי 2012, כי באנאפוליס היינו 'במרחק נגיעה' מהסכם שלום עם הפלסטינים. 'הפערים היו קטנים מאוד', אמר אולמרט, 'אנחנו הגענו כבר לישורת האחרונה' (אריאלי, 2013, עמ' 463).

סיכום ומסקנות

בקרב הנהגת הרשות הפלסטינית חלו שינויים ביחסה לשתי סוגיות, לכאורה נטולות זיקה, שבעבר הלא רחוק התנגדה להן באופן אקטיבי: קיומה של אוכלוסיה להט"בית בשטחי הרשות הפלסטינית המנהלת אורח חיים הומוסקסואלי שכולל השתתפות באירועים "קוויריים" ואי התנזרות מחיי זוגיות ומין; ותביעת השיבה הפלסטינית. הראשונה, "תופעה" שבעבר נחשבה טאבו חברתי שרשויות השלטון התאמצו לדכא, והשנייה התגלתה שוב ושוב ככזו שהפלסטינים אינם יכולים או מעוניינים לגלות בה כל גמישות, והתעקשו בתוקף על שיבת פליטים מלאה.

המחקר סיפק עדויות לכך שחלה התרככות ביחס הרשות הפלסטינית ללהט"בים בשטחה - אין מדובר בשינוי חקיקה ענפים למניעת אפליה, וסכנה עדיין נשקפת להומוסקסואלים בשטחי הרשות על-ידי גורמים בלתי רשמיים, יחידים ומשפחות. אולם, למרות ההנחה שהובאה כלשונה לכך שהדבר מצביע על התפוררות הכוח השלטוני הפלסטיני לדעת קגן ובן-דור (Kagan & Ben-Dor, 2008), המציאות בשטח מצביעה על רדיפה פחותה, שיכולה לנבוע משינוי בסדרי העדיפויות של הנהגת הרשות, או שמא שחרור הרסן וגילוי יחס סובלני יותר כלפי נטיות אלה וקיום אורח חיים המתיר אותן. זאת על אף ש"בהלך הרוח הערבי", קבע בעבר באסים אייד מארגון פלסטיני העוסק בזכויות אדם, "[...] היות שהומוסקסואליות נתפשת כפשע נגד הטבע, לא קשה לקשר אותה לשיתוף פעולה - פשע נגד העם" (Whitaker, 2006, עמ' 41). במקביל, ניכרת התקרבות מדודה של הפלסטינים כלפי ישראל והמתווך האמריקאי בשיחות, והתרככות כלפי סוגיה שבעבר לא איפשרה התקדמות במגעים המדיניים.

המחקר ביקש לדון בקשר בין שתי המגמות, ולנסות להקיש בין מה שעשוי להראות כתהליך ליברליזציה של הרשות כלפי מיעוטים שאורח חייהם מזוהה עם המערב הליברלי לבין היכולת להתגמש עם הצעות ישראל והאמריקאים במשא ומתן, המזוהות כמדיניות בעלות אופי "מערבי", דרך סוגיית הפליטים. אף על פי כן, יש לומר בכנות כי לא ניתן להסיק מן הממצאים באופן חד-משמעי על קשר מובהק בין שני התהליכים. הממצאים שהובאו, אף שהם יוצרים דיון מעמיק בשאלת המחקר, אינם יכולים לספק תשובה חד משמעית לגביה. יחד עם זאת, ניתן רק להציע השערה לפיה התרככות הרשות הפלסטינית כלפי הומוסקסואליות כן מקרבת את ההנהגה למקומן של מדינות "מערביות" כארצות הברית וישראל, בהן קיימת שמירה מוקפדת יותר על זכויות אדם ומיעוטים. התקרבות בין שתי התרבויות **כן יכולה להוות מדד** ליכולת לגשר על פערים תרבותיים באופיים, ומכאן, להביא אולי את הפלסטינים לקבל הצעות קרובות עוד יותר לאלו של הצד הישראלי והמתווך האמריקאי, אותן דחה על הסף בעבר.

רשימת מקורות

- אסחאק, ג'אד. (2006). לקראת שלום בר קיימא בין ישראל לפלשתינים. בתוך: מ' אלחאג' וא' בן דוד (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. (עמ' 582-583). חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אריאלי, שאול. (2013). גבול בינינו וביניכם: הסכסוך הישראלי-פלסטיני והדרכים ליישובו. תל אביב: ספרי עליית הגג.
- גרוס, אייל. (2013). הפוליטיקה של זכויות הלהט"ב. מעשי משפט, 5, עמ' 105, 108.
- גרוס, אייל וזיו, עמליה. (2003). מבוא: בין תיאוריה לפוליטיקה - לימודים הומו-לסביים ותיאוריה קווירית. בתוך: י' קדר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומו-לסביים ותיאוריה קווירית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרזון, גל. (2002). ליברליזם: קשרים, הקשרים, ביקורת. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- הורוביץ, אורי. (2001). ועידת קמפ דייוויד 2 והצעות הגישור של הנשיא קלינטון – הגרסה הפלסטינית. עדן אסטרגי, כרך 3, גיליון 4, עמ' 4-5.
- מוריס, בני. (2004). היווצרות סוגיית הפליטים - רקע היסטורי. בתוך: ר' נץ (עורך), סוגיית הפליטים הפלסטינים זכות השיבה (עמ' 7-12). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- סופר, ארנון, ושלו, גיל. (2004). מימושה בפועל של 'תביעת השיבה' הפלסטינית. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- עת"מ (מנהלים ת"א) 1965/04 פלוני נ' שר הפנים (לא פורסם 31.5.2004).
- פישמן, הנרי, ולביא, אפרים. (2010). תהליך השלום: שבע עשרה יוזמות בעשר שנים. תל אביב: מרכז פרס לשלום.
- רביד, יצחק. (2001). הפליטים הפלשתינים. עיונים בביטחון המזה"ת, 45, עמ' 3.
- רבינוביץ', איתמר. (2012). האופק המתרחק: ישראל, הערבים והמזרח התיכון 1948-1912. אור יהודה: הוצאת דביר.
- שטיינברג, מתי. (2008). עומדים לגורלם: התודעה הלאומית הפלסטינית 1967-2007. תל אביב: הוצאת משכל.

- Abdo, N. (1999). Gender and Politics under the Palestinian Authority. *Journal of Palestine Studies*, 28(2), 38-51.
- Franke, K. (2012). Dating the State: The Moral Hazards of Winning Gay Rights. *Columbia Human Rights Law Review*, 44(1), 17-18.
- Halevi, Y. (2002, August 19). Tel Aviv Dispatch: Refugee Status. *The New Republic*. Retrieved from <http://www.newrepublic.com/article/refugee-status>.
- Hochberg, G., Maikey, H., Rima, & Saraya, S. (2010). No Pride in Occupation: A Roundtable Discussion. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 16(4), 599-610.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003, March 1). The True Clash of Civilizations. *Foreign Policy*. Retrieved from http://www.foreignpolicy.com/articles/2003/03/01/the_true_clash_of_civilizations.
- Itaborahy, L., & Zhu, J. (2013, May 13). State-Sponsored Homophobia Report. Retrieved from http://old.ilga.org/Statehomophobia/ILGA_State_Sponsored_Homophobia_2013.pdf
- Kagan, M., & Ben-Dor, A. (2008). *Nowhere to Run: Gay Palestinian Asylum Seekers in Israel*. Tel Aviv: Tel Aviv University. Retrieved from <http://www.law.tau.ac.il/Heb/Uploads/dbsAttachedFiles/Nowhere.pdf>
- Ritchie, J. (2011). *Queer Checkpoints: Sexuality, Survival, and the Paradoxes of Sovereignty in Israel-Palestine*. Unpublished doctoral dissertation, Urbana-Champaign, Illinois: University of Illinois.
- U.S. Department of State. (2004, February 25). *Israel and the Occupied Territories: Country Reports on Human Rights Practices*. Retrieved from <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2003/27929.htm>
- Whitaker, B. (2006). *Unspeakable Love: Gay and Lesbian Life in the Middle East*. London: Saqi.